

بررسی منابع مدیریت در اسلام

پروژه مدیریت در اسلام

پژوهشکده علوم انسانی دانشگاه امام حسین (ع)

گروه مدیریت

اشاره:

پسی جوویی مدیریتی برگرفته از اسلام ناب محمدی (ص)، خواسته بحق مدیران دست پرورده انقلاب اسلامی و نیاز دانش پژوهان رشته های گوناگون مدیریت در ام القسرای عالم اسلام است. مدیریت اسلامی، اگرچه در عمل و در عرصه های گوناگون نظامی، فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی پس از انقلاب جلوه ها و نمودهای موقمی از خود بروز داده است، لکن تلاشی شایسته که بتواند ابعاد نظری این توفیقاها را به تناسب، تحقیق و تدوین نماید، صورت نگرفته است. به علاوه، آن دسته از دستاوردهای نظری هم که تاکنون ارائه گردیده، در غباری از غربت فرهنگی و فشار امواج مدیریت وارداتی به تدریج کمرنگ و کمرنگتر می شود. شایان ذکر اینکه در میان رشته های متعدد دانشگاه های کشور - که تدوین تئوریک این بحثها

قاعدتاً بر عهده آنهاست - هیچ رشته یا گرایشی با عنوان "مدیریت اسلامی" یافت نمی‌شود. همچنین، در خلال انبوه دروس گرایشهای مدیریت نیز، معدود رشته‌ها و دانشگاه‌هایی هستند که درس "مدیریت یا رهبری در اسلام" را به عنوان واحدی موظف در برنامه تحصیلی دانشجویان خویش گنجانیده باشند.

در عین حال، بی‌انصافی است اگر تلاشهای تحقیقاتی مراکز فرهنگی حوزوی، فعالیتهای تحقیقاتی جنبی دانشگاه‌ها، و نیز کوشش سایر مراکز فرهنگی در این زمینه نادیده انگاشته شود. محصول این تحقیقات، که هراز چندگاه توسط محققان، جداگانه یا توسط گروه‌های پژوهشی در نشریات، سمینارها و یا نمایشگاه‌ها عرضه می‌گردد، بارقه‌ای است که امید پرداختن به این مقوله را همچنان زنده نگه می‌دارد.

تحقیقات نشان می‌دهد که سابقه پژوهشهای نظری در باره مدیریت و رهبری در اسلام به چند دهه گذشته، یعنی زمانی که اندیشمندان آینده‌نگری همچون شهید مطهری (ره) در سمینارها و کنفرانسها، این مطلب را موضوع بحث خویش قرار داده‌اند، برمی‌گردد. از آن پس نیز صاحب‌نظران فرهیخته، توسعه این قوه تحقیقی را وجهه همت خود قرار داده‌اند. در چندسال اخیر، ضمن تلاشی تحقیقی که توسط گروه مدیریت پژوهشکده علوم انسانی دانشگاه امام حسین (ع) انجام گرفت، متجاوز از یکصد و پنجاه اثر، اعم از کتاب، مقاله، پایان‌نامه و جزوه آموزش در این زمینه شناسایی و گردآوری گردید. سپس، در قالب یک پروژه تحقیقی؛ تلخیص، تنظیم، ارزیابی و اشاعه این مجموعه آثار، به عنوان دستمایه اولیه و سنگ بنای یک کار علمی مشترک میان حوزه و دانشگاه، در دستور کار گروه قرار گرفت.

در این شماره از نشریه، یکی از این آثار - مدیریت و رهبری در اسلام، اثر استاد شهید آیت... مطهری - که در چارچوب طرح مزبور تلخیص، تنظیم و ارزیابی گردیده، عرضه می‌گردد به این امید که با معرفی این اثر گامی هر چند کوتاه در پیمودن راه دستیابی به تدوین نظری نهایی مدیریت اسلامی برداشته شده باشد.

خوانندگان محترم در شماره‌های پیشین، دیدگاه آیت... شهید بهشتی را ملاحظه نمودند.

مدیریت و رهبری در اسلام

الف - معرفی عمومی

این مقاله متن سخنرانی استاد شهید مرتضی مطهری با عنوان "رهبری و مدیریت در اسلام" است که چند سال قبل از انقلاب اسلامی، مقارن ایام بعثت، در مدرسه عالی مدیریت کرمان ایراد گردیده است. به دشواری زمینه‌ای از زمینه‌های علمی و معضلات انقلاب را می‌توان یافت که ذهن نقاد و دوراندیش این متفکر شهید را جولانگاه اندیشه، قلم و بیان خویش نساخته باشد و برآستی جای شگفتی است که ده سال قبل از انقلاب اسلامی این فقیه درد آشنا از کیفیت مدیریت و رهبری اسلامی سخن رانده، مسائلی خاطر نشان ساخته و راه‌حلهایی را ارائه نموده است که بی‌هیچ تردید، هم امروز، راهگشای تحقیق نظری ما در زمینه مدیریت در مکتب اسلام است.

ب - چکیده

این گفتار در ۳۲ صفحه شامل یک مقدمه در باره لزوم عدم جدایی دین و دانش و بیان دو مفهوم از مفاهیم اسلام برای تبیین مسأله رهبری و مدیریت در اسلام است. نویسنده در توضیح "رشد" به عنوان نخستین مفهوم به مقولاتی چون تعبیر قرآن کریم از این اصطلاح، دیدگاه فقه و سنت اسلامی در این باره، بحث لغوی پیرامون این واژه، تعریف اصطلاحی رشد و تقسیم‌بندی انواع آن پرداخته است. مفهوم دیگر "امامت" (رهبری) است، که نویسنده ضمن توضیح آن، به تفاوت‌های نبوت با امامت و مشترکات این دو مفهوم با یکدیگر اشاره کرده، به علاوه، وی ضرورت و نیاز انسان به رهبری را بر پایه سه اصل تشریح نموده است. نویسنده همچنین راه‌های دستیابی به اصول رهبری در اسلام را از طریق ۱- مطالعه بسیار عمیق سیره اولیای دین و ۲- مراجعه به متون تعالیم اسلامی در این زمینه عنوان کرده است. همچنین جابه‌جا رهبری و مدیریت در اسلام را با مدیریت و رهبری رایج جهان مقایسه نموده و پیوندهای میان رشد و امامت، رشد و مدیریت و امامت و مدیریت را تشریح کرده است. در این گفتار به قرآن و سنت نیز استشهد شده است.

ج - بررسی محتوای متن

۱ - محورهای اساسی

رشد:

تعریف رشد

انواع رشد

- رشد ملی

- رشد فردی و اخلاقی

مدیریت حافظه

رشد در عبادت

- رشد سیاسی

- رشد اجتماعی

امامت (رهبری):

۱. مفهوم امامت

تفاوت امامت و رهبری امت

تفاوت امامت و نبوت.

۲. اصول حاکم بر ضرورت و اهمیت رهبری

اصل اول: اهمیت انسان و ذخائر درونی او

اصل دوم: تفاوت انسان و حیوان از نظر رهبری

اصل سوم: قوانین خاص حاکم بر زندگی بشر

۳. راه‌های دست‌یافتن به اصول رهبری در اسلام

۱ - مطالعه بسیار عمیق سیره اولیای دین

۲ - مراجعه به متون و دستورهای اسلامی

۴. وظایف خاص رهبر

۲- بررسی محتوا

رشد، اصطلاحی مأخوذ از قرآن مجید است. در قرآن مجید در مورد کودکان یتیم می‌فرماید: "حَتَّىٰ اِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ فَاِنْ اَنْتُمْ مِنْهُمْ رَشَدًا فَاَدْفَعُوْا اِلَيْهِمْ اَمْوَالَهُمْ" یعنی برای قرار دادن ثروت یتیمان، رسیدن به بلوغ طبیعی یعنی بلوغ نکاح یا بلوغ جنسی کافی نیست بلکه باید رشد را در آنها احساس کرد. همچنین این اصطلاح در فقه اسلامی، در ازدواج بین دختر و پسر آمده که علاوه بر بلوغ و عقل، رشد نیز لازم است.

تعریف رشد

رشد در اصطلاح اسلامی در مقابل سفاقت است. رشید کسی است که سفیه نیست. رشد یعنی لیاقت و شایستگی برای نگاهداری و بهره‌برداری از امکانات و سرمایه‌هایی (اعم از معنوی یا مادی) که در اختیار انسان قرار داده شده است که اگر انسان در یک موضوع بخصوص این لیاقت و شایستگی را داشت، رشد مخصوص به آن موضوع را دارد و بر این اساس، مدیریت یکی از فروع مسأله رشد است.

انواع رشد

رشد به چهار دسته تقسیم می‌شود: ۱- رشد ملی ۲- رشد فردی و اخلاقی ۳- رشد اسلامی ۴- رشد اجتماعی

الف - رشد ملی: لیاقت و شایستگی یک ملت برای نگاهداری و بهره‌برداری و سود بردن از سرمایه‌ها و امکانات طبیعی و انسانی خود است.

ب - رشد فردی و اخلاقی: استفاده صحیح از سرمایه‌های فردی و اخلاقی درون یک شخص است؛ به عبارت دیگر، یعنی خود را، احساسات خود را، عواطف خود را، غرائز خود را و بالاخره قلب و دل را خوب اداره کردن؛ مانند رشد در عبادت، رشد و مدیریت حافظه که هر کدام چگونگی بهره‌برداری بهتر از این دو امتیاز را بیان می‌کنند.

ج - رشد اسلامی: احساس مسئولیت کردن در مقابل اسلام به عنوان یک سرمایه و ثروت معنوی و یک امکان فوق‌العاده است.

د- رشد اجتماعی: توان مجهز کردن نیروها، تحریک نیروها، آزاد کردن نیروها و در عین حال کنترل نیروها و در مجرای صحیح انداختن آنها و سامان و سازمان بخشیدن به آنهاست.

نویسنده پس از بررسی رشد و انواع آن به بررسی مفهوم دوم "امامت و رهبری امت" که در واقع همان رشد اجتماعی است، می پردازد.

امامت و رهبری امت

وقتی موضوع رشد اداره انسانهای دیگر باشد، آن را مدیریت و رهبری می نامیم که این رشد در اصطلاح اسلامی، هدایت، و به تعبیر رساتر امامت نامیده می شود. دقیقترین کلمه‌ای که بر کلمه امامت منطبق می شود، همین کلمه رهبری است.

فرق بین نبوت و امامت

فرق بین نبوت و امامت در این است که نبوت راهنمایی و امامت رهبری است، نبوت، ابلاغ، اخبار، اطلاع دادن، اتمام حجت و راهنمایی است، ولی وظیفه امامت بسیج نیروها و قوا، حرکت دادن آنها و سازمان و سامان بخشیدن به آنهاست. لازم به یادآوری است که آنچه قرآن با عنوان رهبری و امامت از آن بحث می کند، بالاتراز رهبری است که بشریت می شناسد؛ منظور قرآن علاوه بر رهبری اجتماعی، رهبری معنوی یعنی رهبری به سوی خداست. استاد گرانقدر به دنبال آشنایی با مفهوم رهبری و امامت به اهمیت رهبری می پردازند و آن را بر اصولی مبتنی می دانند.

اهمیت رهبری

اهمیت فوق العاده رهبری بر سه اصل مبتنی است:

اصل اول - اصل غنا: مربوط به اهمیت وجود انسان و ذخائر و نیروهایی است که در او نهفته است؛ چنانکه قرآن می فرماید: "وجعلناکم ما فی الارض جمیعاً، سخر لکم ما فی السموات و الارض"

اصل دوم - اصل فقر: انسان با اینکه از نظر نیروها مجهزترین موجودات است، در عین حال از نظر غرایزی که او را از داخل هدایت و رهبری کند، فقیرترین و ناتوانترین موجودات است، بنابراین به رهبری و مدیریت و هدایت از خارج نیاز دارد و این همان اصلی است که با عنوان فلسفه بعثت پیامبران از آن بحث شده است.

اصل سوم - اصل قانونمندی: انسان موجودی است که رهبری و به حرکت در آوردن و بهره‌برداری از نیروهای وی تابع یک سلسله قوانین بسیار دقیق و ظریف است که شناخت آن قوانین، کلید راه نفوذ در دلها و مسلط شدن بر انسانهاست.

راه‌های دستیابی به توجه اسلام به اصول رهبری

با توجه به اصلهای یاد شده اگر بخواهیم توجه اسلام را به اصول رهبری و مدیریت درک کنیم، باید دو راه را طی کنیم:

الف - مطالعه بسیار عمیق سیره اولیای دین مخصوصاً شخص رسول اکرم (ص) و امیرالمؤمنین (ع)

ب - مراجعه به متون و دستورهای اسلامی اعم از آنچه در قرآن خطاب به پیامبران عموماً در روبرو شدن با امتها و رسول اکرم (ص) خصوصاً نسبت به امت اسلامی آمده است.

استاد در این مورد در کتابشان مثالی از حضرت ابراهیم (ع) و رهبری رسول اکرم (ص) آورده‌اند که به عنوان مثال آنها را ذکر می‌کنیم:

ابراهیم، رهبر و امام:

خداوند، ابراهیم را در مراحل بسیار، مورد آزمایش قرار داد و ابراهیم از این آزمایشها پیروز بیرون آمد. بعد از همه اینها بود که به او گفته شد اکنون شایسته امامت و رهبری هستی، ابراهیم از نبوت و رسالت گذشت تا به رهبری رسید؛ هم چنانکه آیه کریمه می‌فرماید: «و اذ ابلی ابراهیم ربه بکلمات فاتهمن قال انی جاعلک للناس اماماً» پس امامت و رهبری انسانها چه در بعد معنوی و الهی و چه در بعد اجتماعی، عالیترین

درجه و مقامی است که از طرف خدا به یک انسان واگذار می‌شود.

رهبری رسول اکرم (ص):

قرآن مجید تعبیر عجیبی در باره پیامبر اکرم دارد، آنجا که می‌فرماید:
 «الذین يتبعون الرسول النبي الأمي الذي يجدونه مكتوباً عندهم في التوراة والانجيل
 يحل لهم الطيبات و يحرم عليهم الخبائث و يضع عنهم اصرهم و الاغلال التي كانت
 عليهم»

این پیامبر امی که در تورات و انجیل از او یاد شده است چیزهای خوب را بر آنها
 حلال می‌کند و پلیدیها را حرام می‌نماید و بار سنگین را از دوش آنها برمی‌دارد و غل‌ها
 را از مردم باز می‌کند.

پیغمبر این نیروهای بسته را باز کرده و از ضعیفترین ملتها، قویترین ملتها را
 می‌پروراند و این معجزه رهبری بود. سیره عملی پیامبر اکرم (ص) در رهبری و
 دستورهایی که در این زمینه می‌دهد، بسیار عجیب است؛ روش اداره کردن انسانها را به
 ما نشان می‌دهد، حضرت، "معاذبن جبل" را برای تبلیغ، هدایت و رهبری و راهنمایی به
 یمن فرستاد. چند کلمه‌ای به او می‌فرماید که برای همه ما دستورالعمل است، آن حضرت
 می‌فرماید: «يسرو ولا تعسرو، بشرو ولا تنفرو و صل ربهم صلوة اضعفهم»

"بر آنها آسان بگیر، سخت نگیر، با سخت‌گیری نمی‌توان کسی را رهبری کرد، دیگر
 اینکه به آنها بشارت بده، تمایل آنها را برانگیز از راه ترساندن وارد نشو؛ کاری نکن که
 مردم احساس تنفر کنند، هنگام نماز با این مردم خود را با ضعیفترین آنها تطبیق بده."
 نویسنده پس از این مثالها در پایان، وظایف خاص رهبر را به صورت گذرا با مثالهایی
 می‌آورد و بحث را چنین به پایان می‌برد:

وظایف خاص رهبر

از نظر اسلام شخص رهبر از آن نظر که رهبر است و نقطه مرکزی جامعه اسلامی
 است، و اوست که باید روحها را اداره، ارضا و بسیج کند، وظایفی دارد که دیگران چنین

وظیفه‌ای ندارند؛ خود رهبر نیز در غیر پست رهبری چنین وظیفه‌ای ندارد. امیرالمؤمنین (ع) در نهج البلاغه می‌فرمایند: «ان الله فرض على ائمة المسلمين ان يقدر و انفسهم بضعفة الناس کی لا يتبع بالفقير فقره» خداوند برای کسی که می‌خواهد مردم را رهبری کند وظیفه خاصی قرار داده است. رهبر باید به تمام افراد ملت خود و رعایای خود نگاه کند و ببیند پایین‌ترین طبقه کدام است. آنکه دستش از همه کوتاه‌تر است کدام است و تا وقتی نان جو خوربناچار هست، باید به حکم اینکه رهبر است و می‌خواهد مردم را هدایت کند، خود را با فقیرترین مردم اجتماع تطبیق دهد. اصول رهبری ایجاب می‌کند که این چنین زندگی کند.

۳. ویژگیهای اساسی اثر

۱. قالب ارائه اثر: در شکل سخنرانی ارائه شده است.
۲. گرایش اثر: گرایشی عمومی و بنیادی در استخراج مدیریت از منابع اسلامی دارد.
۳. روش تبیین مقاله: از روش قیاسی استفاده کرده است.
۴. حوزه مدیریت: حوزه مدیریت عام و بیشتر مدیریت عمومی است.
۵. قلمرو موضوع: متعرض بنیادهای مدیریت شده است.
۶. مستندات اثر: به قرآن کریم و سنت رسول الله (ص) و ائمه (ع) استناد شده است.

د- نقد اثر

نقاط مثبت

- این متن به عنوان نخستین متن مدیریت در اسلام است که با استفاده از مفاهیم اسلامی نوشته شده است.
- شیوه استنباط مفاهیم مدیریتی از متون اسلامی را به ما می‌آموزد.
- روشهای تحقیق مدیریت در اسلام را به طور مشخص بیان می‌دارد و نمونه‌هایی از انجام آن را ارائه می‌دهد.

- نقاط افتراق مدیریت و رهبری در اسلام از مدیریت و رهبری غرب را تصریحاً یا تلویحاً بیان می‌کند.
- بر نقاط قوت ادراک غرب از مدیریت و رهبری تأکید می‌ورزد.

نقاط قابل تقویت

- به صورت سخنرانی بوده و از انسجام یک متن از پیش نوشته شده برخوردار نیست

نقاط قابل توسعه

- بحث "مدیریت فرد" ایشان از موضوع مدیریت فراتر و توسعه‌ای نسبت به آن است که با توجه به منابع غنی اسلامی در این زمینه از امتیازات قابل عرضه مدیریت در اسلام است.
- می‌توان در باره مفهوم رشد به عنوان مفهوم اسلامی زیربنایی در مدیریت اسلامی بیشتر کار کرد.

منابع

- ۱- بهشتی، سیدمحمد، (آیت... شهید). مدیریت در اسلام، قم، انتشارات قیام، ص ۳۹.
- ۲- عابدی جعفری، حسن. مدیریت ما، فصلنامه مصباح، شماره ۵، بهار ۱۳۷۲، ص ۲۲- ۱۵.
- ۳- مطهری، مرتضی (آیت... شهید). "مدیریت و رهبری در اسلام"، اسنادهای غیبی در زندگی بشر. تهران، انتشارات صدرا، ص ۱۸۸ - ۱۱۵

